

بررسی هنرهای مقدس در طراحی معماری اسلامی

پیمان نقی پور*: دانشجوی کارشناسی ناپیوسته مهندسی حرفه‌ای معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، ایران

peyman.naghipour@yahoo.com

رویا محبوب قدس: دکتری تخصصی معماری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، ایران

royamahboobghods@gmail.com

چکیده

فرهنگ اسلامی یکی از غنی‌ترین حوزه‌های فکری بشر در طول تاریخ می‌باشد که جنبه‌های مختلف جامعه اسلامی را شکل و سامان داده است. هنر اسلامی از حکمت الهی و معانی عمیق عرفانی تشکیل شده است، چون این هنر ریشه در تفکرات معنوی و الهی دارد. به نظر می‌رسد معماری اسلامی چهره جمال و حقیقت صورت را؛ در شکل به منصفه ظهور می‌رساند. آن تجلی یقین انسانی در عملکردهای مادی بوده و سرچشمه‌هایی در درون معمار داشته است. هنر مقدسی اساسی‌ترین وجه هنر سنتی است که بقای آن مستقیماً در گرو بقای دین است و این پیوند حتی پس از تضعیف و زوال ساختار جامعه سنتی نیز پابرجاست. احکام مقدس تجلی عوالم برتر در عالم نفسانی و مادی هستی است. مبدأ صدور امر مقدس، عالم معنوی است که بالاتر و فراتر از قلمروهای ذهنی یا نفسانی است، چنان که در تعالیم اسلامی اولی مربوط به «روح» و دومی مربوط به «انیت» است. معماری قدسی به عنوان یکی از حاملان اصلی هنرهای معنوی از جایگاه و جایگاه مشخصی در جامعه برخوردار است. سوالات تحقیق بر این قرار هستند که: کدام ارزش‌ها معرف تجلی الهی یا مقدس در معماری هستند و آن را متعالی می‌کنند؟ هنرهای مقدس و دلایل وجودی آن‌ها در معماری اسلامی ایرانی چیست؟ بررسی اصول و ویژگی‌ها، همراه با شناسایی الگوهای سودمند در جایگاه هنر مقدسی، هدف این پژوهش است. روش شناسی این تحقیق عمدتاً مقطعی بوده و اساساً مبتنی بر اسناد و مدارک پیشینه است. همچنین مصاحبه با متخصصان این حوزه نیز به نفع ما بوده است. سؤالی که در صدد یافتن پاسخ آن هستیم این است که کدام ارزش‌ها و ویژگی‌ها جلوه الهی بر معماری نهاده و آن را متعالی کرده است. در نتیجه می‌توان ادعا کرد که همین رابطه انسان، جهان و معماری، ضرورت موعود شناخت معماری اسلامی است.

واژه‌های کلیدی: معماری اسلامی، هنر اسلامی، صفویه، زیبا شناسی، هنر مقدس.

۱- مقدمه

هنر یکی از بارزترین جلوه‌های اسرارآمیز جهان خلقت است، که همواره بر حیات انسان‌ها سایه افکنده است و همواره انسان را برای خلق آثار مطلوب و شگفت‌آور تشویق می‌کند (Nasr; 2011). معماری ریشه در ایدئولوژی تولیدی دارد که در آن ارزش‌های مادی و معنوی تجلی‌یافته است. این ارزش‌ها رابطه مستقیمی با ویژگی فطری و نیز حقیقت‌طلبی هنرمند دارد، بهره‌گیری از قابلیت‌های معنایی در معماری^۱ (همان رمزوارگی) انتقال مفهوم و بیان را به دنبال دارد (Qayoomi; 2012). بدین منظور آشنایی و پی بردن به بطن هنرهای مقدس در طراحی معماری اسلامی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

دو رویکرد و نگرش مهمی که در بررسی و تحلیل هنر و معماری اسلامی وجود دارد عبارتند از:

۱- نگرش تاریخی^۲ (حاصل از تحقیقات باستان‌شناسی و تاریخ هنر)

۲- نگرش فرا تاریخی (معناگرایانه)

با توجه به رویکردهای ذکر شده در هنر و معماری اسلامی می‌توان از ریچارد اتینگها وزن، الک گرابار و... به عنوان نمایندگان نگرش اول و از تیتوس بورکهارت، سید حسین نصر و... به عنوان نمایندگان نگرش دوم نام برد.

محققین نگرش فراتاریخی که معروف به اندیشمندان معناگرا هستند اعتقاد دارند که شیوه بیان در هنر^۳ و معماری اسلامی نمادین است. متفکرین این دیدگاه (بورکهارت، نصر، اردلان، استیرلین و...) برای هنر و معماری اسلامی هویتی عرفانی و اشراقی قائل بودند (Ardalan; 2002). این گروه از اندیشمندان هنر و معماری اسلامی را با نگاه فیلسوفان و حکمای باطن‌گرای اشراقی و عرفانی تأویل می‌کردند (Burckhardt; 1986). در مورد معماری قدسی اسلامی همه آن‌ها معماری را از وجه کالبدی صرف آن میرا دانسته و وجوهی نمادین برای آن قائل بودند؛ ایجاد محیط و فضایی متعادل همراه با آرامش و صلح برای اشراف مخلوقات از اهداف این معماری است (Bolkhari; 2008). فضایی این معماری وجد انسان را به عنوان خلیفه خداوند بر زمین به همراه دارد و او را در این فضا به مشاهده و شهود فرا می‌خواند (Cooper; 2002).

نویسندگان این مقاله سعی نموده‌اند مهم‌ترین هدف خود را گسترش شناخت و آگاهی نسبت به هنرهای مقدس در طراحی معماری اسلامی قرار دهند.

۲- روش تحقیق

نویسندگان به بررسی اصول هنر قدسی در منابع و اسناد موجود از کتابخانه‌ها پرداختند. سپس با بحث و گفتگو با صاحب نظران این موضوع سعی شد با رویکردی توصیفی-تحلیلی به شناسایی این هنر مقدس پرداخته و با ارائه اصول و الگوهای این هنر گامی در تزریق هویت^۴ و شناخت معماری اسلامی-ایرانی برداشته شود.

۳- سوالات تحقیق

کدام ارزش‌ها معرف تجلی الهی یا مقدس در معماری هستند و آن را متعالی می‌کنند؟

هنرهای مقدس و دلایل وجودی آن‌ها در معماری اسلامی ایرانی چیست؟

۴- پیشینه تحقیق

در زمینه هنر و هنر معنوی پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته و از ابعاد گوناگون به آن نگریسته شده است، چنانچه تیتوس بورکهارت تألیفات عمده در زمینه هنر از جمله: هنر مقدس، آینه خرد، رمزپردازی و همچنین تألیف دو اثر مهم تصوف: مقدمه‌ای بر اصول عرفانی اسلام و نیز کیمیا: علم عالم، علم نفس به بررسی جنبه‌های هنر مقدس و معماری اسلامی پرداخته است، همچنین استاد حسین زمرشیدی در کتاب خود تحت عنوان هنرهای قدسی به بررسی کالبدی ارزش‌های معماری گذشته اشاره و همچنین در آفرینش‌های هنر مقدس (قدسی) از انواع خط بنایی، در آثار معماری اسلامی به بررسی سلسله مراتب هنر مقدس در معماری اسلامی به طور خاص پرداخته و جایگاه اصل نقوش اسلامی به بررسی سلسله مراتب هنر مقدس در معماری اسلامی به طور خاص پرداخته و جایگاه اصل نقوش اسلامی را در هنر و معماری اسلامی ایرانی مورد تحقیق قرار داده است. از دیگر پژوهش‌های مهم در این زمینه؛ وجود پژوهش‌های استاد سید حسین نصر با عنوان «ارتباط هنر و معنویت اسلامی» از دیگر منابع مفید در زمینه ارتباط هنر و معنویت می‌باشد.

در این جا به منظور آگاهی یافتن از پیشینه مطالعاتی رمزگرایی و نمادپردازی و هنرهای مقدس در طراحی معماری اسلامی از پژوهشگرانی که آثار بورکهارت را در هنر اسلامی موضوع خود قرار داده‌اند و به طور خلاصه از آثار کسانی یاد می‌شود که در این حوزه مطالعاتی، تحقیقاتی را ارائه نموده‌اند.

دکتر سید حسین نصر در مقاله‌ای با عنوان اصل وحدت و معماری قدسی اسلام، در مورد شکل‌های هندسی مختلف به کار رفته در معماری اسلامی و به عنوان مثال گنبد عقیده دارد گنبد رمز آسمان و مرکز آن محور جهان است که تمام مراتب عالم هستی را با ذات واحد مربوط می‌سازد شکل خارجی گنبد رمز جمال الهی و مناره رمز جلال الهی است (نصر، ۱۳۸۹). سید حسین نصر در ادامه بیان می‌دارد: «توجه به جنبه‌های رمزی این اشکال، که الزاماً تمام آن‌ها در همه انواع ساختمان‌های سنتی اسلامی به کار برده نشده‌اند، مسلماً برای درک مفهوم معنوی این معماری ضروری است، چون به مدد آن‌ها است که وحدت در جهان فرم‌های معماری نفوذ می‌کند تا کیفیتی قدسی بیافریند که در آن اشکال زمینی بر حقایق ورای این جهان خاکی دلالت دارند.» (Nasr; 2011).

نویسندگان کتاب «حس وحدت، سنت عرفانی در معماری ایرانی» عقیده دارند زبانی که هنرمند معمار برای انتقال پیام‌های معنوی دنیای عرفانی خود بهره می‌گیرد، زبانی نمادین و رمزگراست.

«هنر دینی در آراء بورکهارت» عنوان مقاله‌ای از مجتبی مطهری الهامی است. به عقیده او بورکهارت هنری را دینی می‌داند که معطوف به زیبایی‌های معنوی و روحانی باشد و القای معنویت روحانیت کند؛ نه آن که صرفاً موضوع آن امری قدسی و مقدس باشد. از این رو، «هنر دینی همان هنر سنتی است و در مقابل هنر

دنیوی و غیر سنتی قرار می‌گیرد. در نظر او، هنر دینی مبتنی بر حکمت متعالیه و معنوی یا همان عرفان است و محتوایش نوعی حکمت ذوقی و شهودی است. لاجرم این هنر بر رمز پردازی، یعنی علم به صور و قالب‌ها، استوار است.» (مطهری الهامی، ۱۳۸۴). دکتر مهرداد قیومی بیدهندی قسمت‌هایی از کتاب خود (گفتارهایی در مبانی و تاریخ معماری و هنر) را به اندیشه‌های بورکهارت درباره هنر اختصاص داده است. قیومی بیدهندی درباره پژوهش خود عقیده دارد تنها در یک مقاله و یا بخش‌های از یک کتاب نمی‌توان نظریات و دیدگاه‌های بورکهارت را درباره موضوعاتی چون؛ هنر مقدس اسلامی، هنر مقدس مسیحی، هنر مقدس هندویی و... توضیح و تشریح کرد، پس به ناچار باید تصویری کلی از نظام فکری و نظر او درباره هنر ارائه کرد (قیومی بیدهندی، ۱۳۹۰).

در این جا نویسندگان این مقاله نیز پس از مطالعه کتاب‌ها و مقالات متعددی به اثری که به صورت تخصصی رمز پردازی در معماری اسلامی را از منظر بورکهارت بررسی نموده باشد برخورد نکرده‌اند. اکثر آثاری که در مورد بورکهارت به چاپ رسیده از دو دسته خارج نبودند. دسته اول که تعداد زیادی از این آثار را به خود اختصاص داده‌اند ترجمه کتاب‌ها و مقالاتی از بورکهارت بودند و دسته دوم نیز آثاری را تشکیل می‌دادند که از دیدگاهی کلی به بررسی و تشریح نظریات او پرداخته بودند.

بر این اساس معماری هنر مقدس (قدسی) نه فقط به عنوان سکونت انسان بلکه راه تعالی و رشد انسان در فضای خلق شده را ارتقاء می‌بخشد. زیرا این امر قدسی و هنر مقدس امور متافیزیک را به صورت استعاری و ظریف بیان می‌دارد. بی‌گمان وظیفه یک معمار و یک هنرمند شناساندن حقایق و معنای باطنی معماری اسلامی و ایرانی است.

۵- مبانی نظری

۵-۱- هنر

هنر در فارسی هنر است، اوستایی و پهلوی است. در اصل از "هو" (به معنی خوب، زیبا، بسیار، کافی و گویا) و «تار» (به معنای مرد) پس ترکیب این دو به معنای انسان خوب یا انسان با کالا و خصوصیات ناب انسانی^۵ است (Bermanian; 2010). این معروف است، اما نظریه دیگری هو (Ho) همان است که در بالا گفته شد و نار را ترکیبی از نار (Nar) (که مصدر است) و آرا (به معنای کمال) دانسته‌اند و ادعا می‌کنند که هو و نار را به معنای انجام کامل کار است (شکل ۱).

شکل ۱- هنر اسلامی با هنر مدرن (ماخذ: Roose; 2009)

فردریش ویلهلم شلینگ، فیلسوف بزرگ آلمانی معاصر هگل، دو ویژگی اساسی برای این هنر قائل است: اول، این هنر متکی بر شهود خلاق و زاینده است و دوم، پایان آن نشان دادن یگانگی وجود خودآگاه و ناخودآگاه یا وجود واقعی است. و ماورایی، هربرت رید هنر را "تلاشی برای ایجاد اشکال لذت" می‌داند. علامه جعفری هنر را یکی از جلوه‌های شگفت‌انگیزی می‌داند که بر چگونگی ساختن زندگی انسان تأثیر می‌گذارد و بازنمایی هنری، تلاقی روح بزرگ با نبوغ هنری با روحیات انسان‌های دیگر است. این تلاقی باید هم برای روح بزرگ هنرمند و هم برای روح مخاطب مفید باشد. امام خمینی (ره) می‌فرماید (Jafari; 1990): هنر چیزی است که بدون هیاهوهای سیاسی و خودنمایی‌های شیطانی در راه رضای خدا بجنگد، برای هدف خود فداکاری می‌کند نه برای نفس خود و این هنر مردان خداست. هنر یکی از بهترین مظاهر فرهنگ و تمدن اسرارآمیز بشریت است که همواره بر زندگی انسان سایه افکنده است و در هر محوطه کاوش شده‌ای که باستان شناسان نشانه‌ها و تاریخ تمدن‌ها را می‌یابند و کشف می‌کنند آثار و نمادهای متنوع هنری باستان شناسان را شگفت‌زده می‌کند (Jafari; 1990). هنر و تاریخ بشریت^۶ و اسرار آن موجب شگفتی اندیشمندان این رشته شده است. یک محقق تاریخ هنر به مطالعه آثار هنری و بازنمایی‌های آن می‌پردازد تا چهره درخشان تمدن و فرهنگ بشری را در سرزمین‌های کهن به نمایش بگذارد. نقش بزرگ هنر در جهان هستی بازنمایی نمادین یک حقیقت متعالی گسترده از دریچه‌ای از فرم‌ها و تصاویر است. در خلق یک اثر هنری، نگاه عمیق هنرمند به وجود است (Khazaiee; 2001). استنت باعث می‌شود اثر با سطحی از نمادها و هنری خلق شود که عمقی عمیق، اسرارآمیز و ملکوتی در آن نهفته است، همین طور افق بی حد و حصری که در پس طبیعت زمینی کشیده شده است. این ژرف اندیشی مطابق با

قداستی است که در عالم هستی وجود دارد. از نظر بورکهارت، هنر مقدس اسرار و آفریده‌های الهی را از طریق رمزا و اشارات منعکس می‌کند. از این رو، مفهوم دینی را که پردازش واقع‌گرایانه می‌طلبد، مانند هنر رنسانس، نمی‌توان هنری مقدس و الهیاتی نامید، زیرا فاقد کدگذاری و خاص است. کنایه‌هایی که به هنر دینی معنا می‌بخشد (Khazaie; 2001). در واقع هنر دینی تجربه‌ای زیباشناختی از امر متعالی و قدسی است که از ماورای جهان مادی و مادی ساطع می‌شود.

۲-۵- هنر اسلامی

هنر اسلامی کشفی از تصاویر و اشکال مختلف هستی است که «حقیقت این اشکال» را از طریق زبان، موسیقی، تصویر، حجم و معماری به نمایش می‌گذارد. با این کاوش، زندگی فردی و جمعی انسان ارتقا می‌یابد، تا آنجا که گردش انسان به پایان می‌رسد و رسیدن به حق تعالی او ممکن می‌شود (Read; 1972). هنر اسلامی مستقیماً از قرآن کریم یا روایات اسلامی نظم می‌گیرد. اصل این تفکر این است که به کمال بودن قرآن ایمان^۱ داشته باشیم و بگوییم: انسان می‌تواند تمام نیازهای خود را در قرآن بیابد. کارل جی دری می‌گوید: هنر اسلامی در عرصه‌های مختلف جایگاه برجسته‌ای دارد، خاستگاه فعالیت مسلمان در جهان است و توحید عنصر پیوند هنرمند با هنر است، هنرمند مسلمان تنها یک منبع ارزشمند دارد و آن است. قرآن است. «هنر اسلامی مبتنی بر استعاره‌ها و مفاهیم مقدس و اسلامی است (Fazeli; 2008).

اساس این دیدگاه، تقدیس برخی اعداد یا اشکال است. درک کعبه به شکل مکعبی آن، قداست حجر الاسود به دلیل نزول از آسمان، یا تقدیس پوشش مخملی کعبه به دلیل برخی از آداب مقدس پوشش از ملموس‌ترین نمونه‌های این رویکرد است (شکل ۲).

شکل ۲- تأثیر نگاه هنرمند در ارتقا فرآیند خلق اثر (ماخذ: Flour; 2014)

افلاطون می‌گوید: «در هنر، فرد از ظاهر، جسم عبور می‌کند و به مرحله دریافت شهود و زیبایی واقعی می‌رسد که فراتر از بدن و ظاهر است» از نظر بورکهارت، هنر اسلامی یک تجربه زیباشناختی غیرشخصی از وحدت‌ها و کثرت‌های موجود در جهان است (Fazeli; 2008) که از طریق این تجربه کلیدی، کثرت‌ها در قلمرو نظمی بدیع به وحدت تبدیل می‌شوند. در این تعریف، هنر اسلامی می‌تواند جهان را روشن و صمیمی کند و به انسان کمک می‌کند تا از کثرت دغدغه‌ها فرار کند و به آرامش شادی وحدت^۲ جاودانه بازگردد (جدول ۱) (Fazeli; 2008).

جدول ۱- شاخصه‌های اصلی هنر مقدس اسلامی (ماخذ: نگارندگان)

شخصه	توضیحات	پژوهشگر	نمونه‌ی موردی
سیر از کثرت به وحدت	ظهور وحدت در کثرت و رجوع کثرت به وحدت که معنای توحید است، مهم ترین رمز و راز است. وحدت در هماهنگی و انسجام عالم کثرت و در نظم و توازن آن انعکاس یافته است. معماری اسلامی نتیجه تجلی وحدت در ساخت کثرت است و توازن و هماهنگی آن، انسان را از بند کثرت رها می سازد و به او امکان می دهد به وحدت برسد و تقرب به خدای یگانه را تجربه کند.	بورکهارت، 1365	مسجد شیخ لطف الله
		نصر، 1375	
مرکزیت	انسان همواره به دنبال پیدا کردن مبدأ، معیار و محکی است تا همه ی جوانب زندگی خود را در نسبت بدان بسنجد. او بدون مبدأ و مرکزیت قادر به ادامه ی زندگی نخواهد بود و به این مسأله در معماری اسلامی پاسخ داده شده است. مرکز گرای امری وحدت بخش و در معماری اسلامی حائز اهمیت است.	شوان، 1965	مسجد شیخ لطف الله
رمز گرای	هنر مقدس مبتنی بر دانش و شناخت صورت هایی است که مبتنی بر آیین رمزی و ملازم با این صورت ها است. رمز یکی از راه ها و در عین حال بهترین وسیله ابلاغ حقایق بنیادی حکمت است. مثلاً دایره که مفهوم نامتناهی بودن را به ذهن انسان متبادر می کند. همچنان که خداوند نیز نامتناهی است.	طالب زاده، 1382	مسجد امام اصفهان
		بورکهارت، 1365	
		کریچلو، 1976	
نماد گرای	نماد ابزاری است برای بیان تصور یا مفهومی که برای حواس ما غایب بوده و ناشناختنی و غیبی محسوب می شود. نماد بیان ادراکی و مشهود است که باید جایگزین چیزی مخفی و مکتوم شود.	ستاری گننون، 2001	مسجد جامع یزد
هندسه و تناسب	هندسه ابزاری مناسب جهت نظم بخشیدن به معماری و برقراری روابط آگاهانه میان اجزای بنا با یکدیگر است. هندسه و تناسب، وحدت را در نظم فضایی جلوه گر می کند.	دهار، 1392	مسجد امام اصفهان
		مهدی زاده و همکاران، 1390	
		بورکهارت، 1365	
نور	نور کاملترین نماد بیان توحید است. در هنر مقدس هیچ سنت دیگری از نور به اندازه ی معماری اسلامی برای بیان وتجسم توحید استفاده نشده است.	بورکهارت، 1365	مسجد شیخ لطف الله
		نصر، 1385	
		مولوی، 1375	

۳-۵- روح هنر مقدس

هنر سنتی برای نصر متمایل به پرستش و پرستش خداوند است. از این رو، اگر انسان با شناخت خدای خود، ماهیت واقعی خود را به عنوان انسان متفکر تحقق بخشد (Farshid; 2009)، در آفرینش هنر جنبه دیگری از آن طبیعت را به عنوان انسان سازنده محقق می کند.

عالم عقاید بر خلاف عالم ارواح (الجباروت) دارای صورت و بدن است؛ و اصولاً عالم اندیشه‌ها را می گویند زیرا همه اقسام عالم جسمانی را در بر می گیرد ولی این صورت و صورت از نظر مشائی ماده نیست یعنی جوهر عالم اندیشه بسیار لطیف و ذوات جسمانی نجس و دارای حجم است. ، به این جهان اشکال معلق نیز می گویند (Farshid; 2009). فضای هستی در هنر قدسی بازنمایی این دنیای معنوی است و کیفیت لطیف هنر قدسی صرفاً از شور و شوق هنرمند نشأت نمی گیرد، بلکه حاصل دنیای ایده‌ها مشاهده و شهود واقعی «عینی» است که متعلق به آن است.

وقتی می گوئیم هنر قدسی هنری توحیدی است، باید بدانیم که در چنین هنری انتزاع شکل و محتوا از یکدیگر معنا ندارد و با یکدیگر متحد می شوند که بیانگر نهایت معنویت در جلوه‌ای واحد برای مخاطب است. در واقع، الهامات معنوی، هنر است، یعنی وقتی قرار است معانی عالم آسمانی در عالم معقول رخ دهد، هنر مقدس می شود (Kazempoor; 2013). نه اینکه هنرمند آن معانی کلامی را در قالب‌های جداگانه قرار دهد. زیرا این گونه نیست که بین ظرف و محتوی رابطه‌ای وجود نداشته باشد و هر معنایی به هر شکلی ظاهر شود. فرم و محتوای هنر باید در کنار هم ظاهر شوند و همزمان به سطح^۱ خلقت برسند (Kazempoor; 2013). نمی توان ابتدا شکل و ظرفی را فرض کرد و پس از دریافت الهامات الهی، بین آن دو رابطه هنری برقرار کرد. زیرا در میان معنا و صورت هنر قدسی انتزاعی وجود ندارد و هر معنایی در خود شکلی دارد (جدول ۲).

جدول ۲- شاخصه‌های فرعی هنر مقدس اسلامی (ماخذ: نگارندگان)

شاخصه	توضیحات	پژوهشگر	نمونه ی موردی
نقش شمشه در هنر اسلام	شمسه که در بسیاری از آثار هنری اسلامی وجود دارد. این نقش نماد همان کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است.	بلخاری قهی، 1384	مسجد جامع یزد
مقرنس	مقرنس کاری را پدیده ای بسیار ویژه از معماری اسلامی و وسیله ای برای انتقال بار گنبد یا دایره بر محوری مربع شکل است که در واقع معرف نهاد حساب شده ای از کهکشان نسبت به زمین است	بورکهارت، 1365	مسجد امام اصفهان
نقش ها و تزیینات	نقوش هندسی و اشکال انتزاعی درحقیقت تکرار مکرر کلمه ی مبارکه ی لا اله الا الله و ذکر خفی است. نقش ها و به طور کلی تزیینات در هنر اسلامی دارای مفاهیم عرفانی خاصی هستند و هنرهای کاربردی در معماری اسلامی عمدتاً بر اساس تعالیم و الهامات دینی و معنوی پدید آمده اند.	مارتین، 2006 صالح لمعی	مسجد امام اصفهان
		فرشته نژاد، 1356	
رنگ	رنگ در هنر اسلامی عنصری بسیار مهم و تاثیر گذار محسوب می شود. رنگ روایتگر عالمی فراسوی عالم پدیدار است.	بلخاری قهی، 1384 مارتین، 2006	مسجد شیخ لطف الله
عنصر خلاء(فضای تهی)	یکی از عناصر مهم در هنر اسلامی حضور عنصری مقدس به نام فضای خالی یا تهی است. فضای خالی در معماری تاکید بر این اصل یعنی تفکر توحیدی مسلمانان است. بنابراین تهی بودن با مفهوم اینکه حقیقت فقط از آن خداوند است و باید تمام توهّمات پیرامون را کنار زد تا خداوند به مثابه حقیقت مطلق تجلی کند، عنصری مقدس محسوب می شود.	بورکهارت، 1381	مسجد امام اصفهان
آینه کاری	آینه ها معنایی را با خود حمل می کنند و آن به این معناست که ذات مطلق و نهان خداوند به هیچ روی قابل شناسایی نبوده و همه جلوه های خلقت و پدیده ها در عین اینکه تجلی او هستند ولی خداوند از تمثیل به هر چیزی مبرا است.	خزایی، 1382	حرم مطهر امام رضا

۴-۵- زیبایی شناسی هنر اسلامی

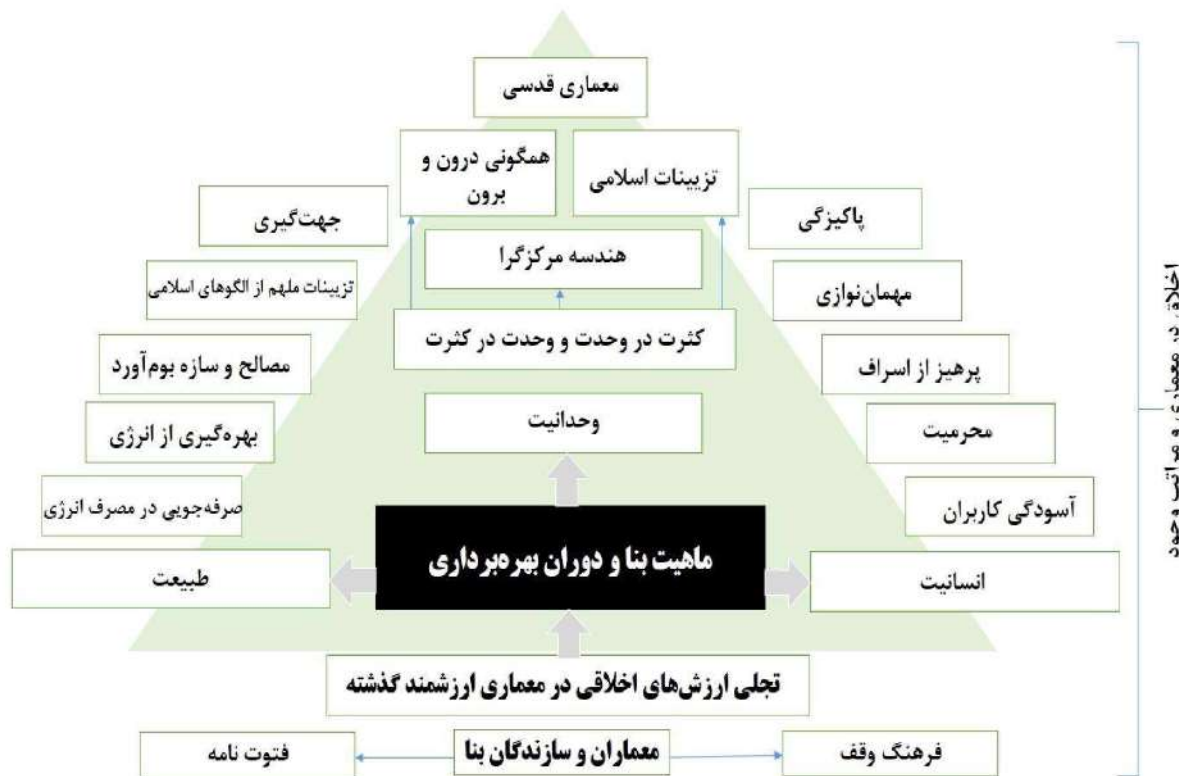
افلاطون زیبایی را هماهنگی اجزا با کل می‌داند. هربرت رید زیبایی را به عنوان وحدت در روابط بصری در حواس ما تعریف می‌کند. علامه جعفری می‌فرماید: زیبایی مجموعه‌ای است که در آن هر عنصری بیانگر کمال بودن خود باشد بدون اینکه دیگر عناصر را مختل کند. بهترین سخنی که در میان همه نکات ذکر شده پل می‌شود، سخن استاد مطهری است که معتقد است زیبایی قابل تعریف نیست (Mohamadian; 2007). زیرا زیبایی یک کیفیت است و کیفیت‌ها قابل تعریف نیستند. آنها فقط باید احساس شوند، برای مثال ما نمی‌توانیم طعم شیرین را تعریف کنیم. شیرینی‌های مختلفی وجود دارد که تنها از طریق چشیدن می‌توان آنها را شناخت (Mohamadian; 2007). از این رو، شناخت صلاحیت‌ها تنها از طریق تحقق شخصی امکان پذیر است. زیبایی یک کیفیت است و کلمات نمی‌توانند آن را دقیقاً تعریف کنند، اما وجود زیبایی امری مسلم است و انسان آن را درک می‌کند (شکل ۳).

شکل ۳- رنگ، نور و آب سه وجه زیبا شناسی هنر اسلامی است (ماخذ: Etikan; 2011)

۵-۵- اخلاق توأم با معنویت در معماری

واژه اخلاق در فرهنگ لغات عمید خوی ها، جمع خلق، خوی، طبع، سجه و عادت معنا شده است (عمید، ۱۳۹۲). مطالعه متون تاریخی می‌تواند به این نکته پی برد که فلسفه اخلاق در طول تاریخ بر اثر دگرگونی‌های حیات اجتماعی تعاریف گوناگونی را به خود پذیرفته است (بلخاری قهی، ۱۳۸۸). از دیدگاه ایمانوئل کانت فلسفه اخلاق بر همه موجودات تکالیف قطعی و بدون قید و شرط را تحمیل می‌کند که بدون توجه به تمایلات، منافع انسان الزام آورند. از دیدگاه اسلام هدف از اخلاق، افزایش مراتب و درجات قلب انسان است تا او را از شایستگی لازم برای تقرب به خدا بهره‌مند سازد (پوپ، ۱۳۷۰). در این راستا اسلام اخلاق را مجموعه‌ای از مواظبت‌ها می‌داند، بلکه آن را نوعی سازندگی روحی و معنوی می‌داند که در سایه ایمان و بصیرت امکان‌پذیر است و موجب همسویی بینش و عمل او می‌شود (بمانیان، ۱۳۸۷). چنانچه در معماری ارزشمند گذشته بخصوص مساجد اسلامی نمود اخلاق توأم با معنویت؛ هنرهای مقدس (قدسی) و معنوی ارزشمندی را هویدا ساخته و معمار با رجعت به درون، بخشی از وجود خود را به نمایش گذاشته است. در پژوهشی با عنوان (بررسی اخلاق در معماری سنتی کویری) (پوپ، ۱۳۷۰) جایگاه اخلاق در حوزه معماری را می‌توان در سه حوزه وحدانیت، انسانیت و طبیعت نام برد یا به عبارتی دیگر نمود آن را می‌توان از طرفی در توجه به سه اصل خدا محوری، انسان محوری و بوم محوری مشاهده نمود؛ چنانکه از طرفی به بیان تأثیر منش سازندگان بر فرآیند ساخت و از طرف دیگر به ارتباط بین ماهیت بنا و نحوه زندگی کاربر پرداخته می‌شود؛ در نمودار شماره ۱ این نمودار به صورت کلی به نمایش درآمده است:

نمودار ۱- مراحل سه گانه ارزش‌های اخلاقی جهت هم راستا شدن با هنرهای مقدس (قدسی) (طرح و ترسیم: نگارندگان)

۶- یافته ها

۶-۱- معماری ایرانی - اسلامی

معماری ایرانی که یکی از غنی‌ترین نمونه‌های معماری سنتی با دستاوردهای رسمی و خیرخواهانه قابل توجه در جهان است، در طول دوران اسلامی به معماری مفهومی، معنوی و معنا محور موفق‌تری روی آورد. در این میان تأثیر اشکال معماری و فیزیک به عنوان ظرف فرهنگ یک جامعه در بازنمایی این مفاهیم و معانی بسیار مؤثر است. از ویژگی‌های بارز معماری اسلامی، تزیینات و تزیینات آن است. با این حال نقوش^{۱۱} و تزیینات به کار رفته در معماری اسلامی از فرم‌های واقعی به انتزاعی تبدیل شده است. یعنی در اصطلاح نمادین بگوییم این دنیا با تمام زینت‌هایش زیباست، اما انسان نه عاشق این دنیا، بلکه باید عاشق حقیقت زیبای جاودانه دیگری شود که در هر امری هر روز آشکار می‌شود (Nadimi; 1999)، بدون اینکه در جهان تغییر کند. ذات مهم‌ترین ویژگی معماری اسلامی-ایرانی، تحول بر محور وحدت و توحید است، زیرا در عرفان اسلامی همه هستی به یک مبدأ باز می‌گردد. معماری اسلامی - ایرانی نمایانگر نمایش نمادین حرکت کثرت در جهان خارج به سوی وحدت در پیشگاه خداوند است که این مفهوم را در اندیشه‌های ملاصدرا به خوبی می‌توان مشاهده کرد. ملاصدرا برای درجات هستی سه دسته معقول، معقول و تصویری قائل است (Nadimi; 1999). نخستین منزلگاه‌های روح انسان درجات معقول است و سرگردانی در عوالم اشیا و میکروب‌ها و مواد بعد از مرتبه حس، تصورات و تصورات و در مرتبه سوم درجات اوهام است.

در معماری سنتی ایران، ظهور سلسله مراتب در معماری با خطوط مستقیم و خمیده هندسی، فرم‌های دو و سه بعدی در جبهه منتخب صورت می‌گیرد. و فضاهای بی شکل خالی که در طول بین اشکال هندسی قرار گرفته‌اند، فرصت طراوت و تعالی را به ذهن می‌دهد. در آثار هنری این عصر نه تنها می‌توان گستردگی اندیشه^{۱۲} عرفانی را در هنر مشاهده کرد، بلکه می‌توان تنوع اشکال آن را نیز مشاهده کرد. در اندیشه جهان سنتی شیعه بین طبیعی و ماوراء طبیعی تمایز قائل نشده و تمام درجات هستی در هم تنیده و زنجیره شده است (Nazif; 2013). از این رو، همه ایدئولوژی‌های سنتی بر این حقیقت بنیادی مبتنی است که به نوعی حقیقت سلسله مراتبی است و جهان به دایره فیزیکی و مادی خود محدود نمی‌شود. از جمله نتایج نظریه بنیادی اصل وحدت که توسط ابن عربی و شاگردانش مطرح شد، برهان سلسله مراتب هستی است که توجه بسیاری از محققان و فیلسوفان تاریخ اسلامی-ایرانی را به خود جلب کرده است (Nazif; 2013). هنرهای سنتی ایرانی با اشکال مختلف از معنایی واحد سخن می‌گویند و مفاهیم مشترکی را بیان می‌کنند که توسط باورهای ایرانی اسلامی به وجود آمده است. به طور کلی هنر دینی مبتنی بر تدوین است و زبان هنرمند نمادین است. معماری یکی از مکان‌هایی است که این نمادها را به ویژه در ایران تجلی می‌دهد (شکل ۴).

شکل ۴- عناصر تشکیل دهنده معماری ایرانی اسلامی (ماخذ: Hossein; 1968)

۶-۲- مساجد

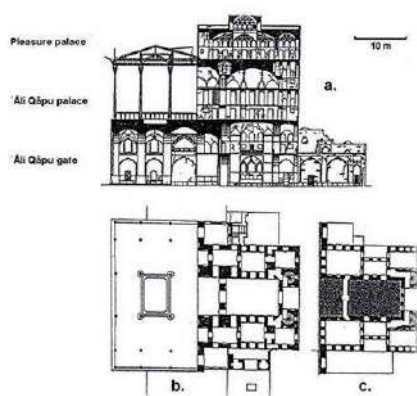
مسجد به طور طبیعی با ظهور اسلام تأسیس شد و در طول زمان توسعه و گسترش یافت. اندیشه‌هایی در ساخت و سازهای آنها منعکس می‌شد که مطابق با نیازها و شرایط هر عصر از آغاز اسلام به بعد بود. بحث‌های اولیه شامل ابعاد مسجد، تعریف مسجد، معیارهای ساخت، فضاها و معماری آن، شرایط حضور در مسجد، الگوها و هنجارهای رفتاری در مسجد، کاربردهای آن و همچنین جایگاه آن در دین مبین اسلام بود. از بدو تأسیس مساجد توسط پیامبر ما، نه تنها در شکل تکامل یافته، بلکه شخصیت اجتماعی و فرهنگی آن‌ها نیز تغییر یافته و هویت جدیدی شکل گرفته است. از آنجایی که انسان موجودی تک بعدی نیست و ذاتاً به زیبایی و نوآوری گرایش دارد، معماران کوشیده‌اند با تکیه بر تجربیات، اندیشه‌ها، روح زیبایی شناختی از یک سو و تجلی معنویت و سایر مفاهیم از سوی دیگر به ایجاد اثری بدیع که سرشار از الهامات و مضامین معنوی در دنیای مادی است (Nazif; 2013). معماری یک هنر است و هدایت صحیح آن می‌تواند بر ذهن و روح افراد تأثیر بگذارد. نگاهی به اوایل اسلام نشان می‌دهد که مسجد نبی دارای طراحی خاص اما بسیار ساده بوده است. سقفی ساخته شده از الیاف^{۱۳} درخت خرما، با

دیوارهای کوتاه. اما مهم‌ترین تصمیم‌ها برای اسلام در این مسجد گرفته شد و در آنجا برنامه‌ریزی کردند و لشکریان روم و ایران را شکست دادند (Farshid; 2009). پس از حکومت خلفای راشدین از طرح‌ها و تزئینات معماری در ساخت مسجد^{۱۴} استفاده می‌شد. خصوصاً پس از ورود اسلام به ایران، ایرانیان مهارت و هنر معماری مدرن خود را با قوت به کار گرفتند و با تلفیق هنرهای خود مانند نقاشی^{۱۵}، خوشنویسی، کاشی‌کاری و... به ساخت مساجد زیبا روی آوردند (Mohamadian; 2007). معماری اسلامی-ایرانی باعث ساخت مسجد شد. به عنوان نماد دین اسلام، گرایش مسلمانان به مساجد را افزایش می‌دهد. امروزه در هر جای مساجد هنر به چشم می‌خورد (شکل ۵ و ۶).

شکل ۵- کاخ عالی قاپو، اصفهان، ایران در دوره صفویه (ماخذ: Ackan; 2014)

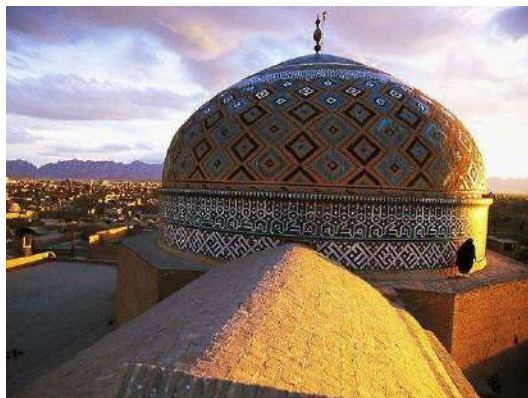

شکل ۶- پلان کاخ عالی قاپو، اصفهان، ایران در دوره صفویه (ماخذ: Braga; 2016)

از نظر ایدئولوژی مقدس، در هر چیزی معنایی نهفته است و مکمل هر صورت خارجی، واقعیتی است که باطن آن چیز را تشکیل می‌دهد، یعنی یک صلاحیت. مسجد برای خدا و نماد مشهود رحمت الهی او، زبان نمادین اندیشه‌های معنوی و مذهبی است.

۳-۶- گنبد

شکل گنبد^{۱۶} به عنوان نماد جهان هستی در طول تاریخ و در تمدن‌ها و ملل باستانی به اشکال مختلف دیده می‌شود. گنبد به عنوان یک کره آسمانی بر روی یک سطح چهار زاویه قرار دارد و از دو منظر قابل بررسی است. نکته جالب این است که مفاهیم و معانی که با هر یک از این دو همراه است، متشابه است و آن از اصل وحدت است (Khazaiee; 2001). شکل مخروطی گنبد از نمای روبرو یادآور بصیرت الهی است که همواره آگاه و ناظر بر کل مخلوقات است. زیرا مخلوقات^{۱۷} او در زیر گنبدی قرار دارند که حرکت به سمت مرکز آن را از منظر درونی با آرایه‌ها و رنگ‌های معماری اسلامی تداعی می‌کند. این قوام معنا در راستای اصل ابدی خلقت یعنی وحدت است (Khazaiee; 2001) (شکل ۷).

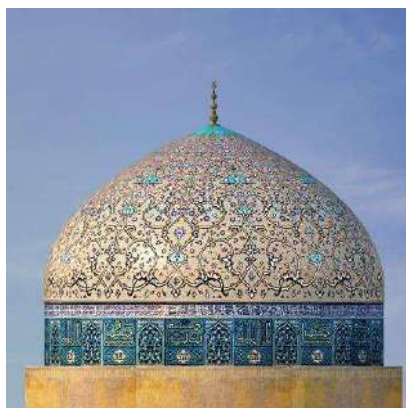
شکل ۷- گنبد مقدس (قدسی) مسجد جامع یزد، ایران (ماخذ: Jones; 1856)

ساخت مسجد شیخ لطف الله در سال ۱۰۱۱ هجری قمری به دستور شاه عباس اول و به منظور تجلیل از مقام شیخ لطف الله میسی آغاز شد و پس از ۱۸ سال عملیات ساختمانی و تزئینات آن در سال ۱۰۲۸ هجری قمری به پایان رسید. بعدها این مسجد به نام ملا فتح الله شناخته شد و سپس از آنجایی که به مجتهد اعلم یا مرجع تقلید، صدر یا صدرالعلما گفته می شد به نام مسجد صدر مشهور گردید (جدول ۳).

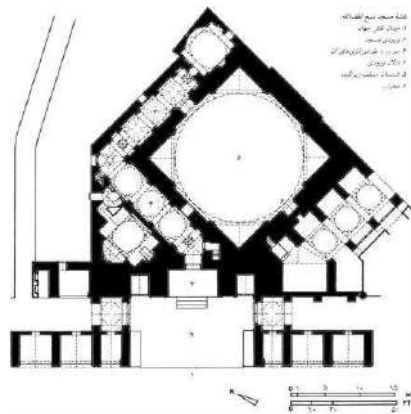
جدول ۳- مولفه های شکلی و محتوایی مسجد شیخ لطف الله (ماخذ: نگارندگان)

دوره تاریخی	تزئینات	هندس	پلان	عوامل طبیعی	عوامل مصنوعی	زیبایی شناختی	فضا	عملکرد	تمایز
قرن دهم (عصر صفویه)	کاشیکاری معرق	هندس قوی و ترکیب بندی احجام، شکستن تقارن	پیچیدگی و ابتداع در نقشه و پلان	نور و رنگ	گنبد، جلو خان، محراب	حجم بسیار عالی و حذف مشکلات موجود در طراحی به بهترین نحو	ایجاد فضایی برای ارتباط انسان، انسان با انسان، فضای تهی	مسجد	برونگرا و ترکیبی از سازه و معماری

در معماری اسلامی، گنبد زیبایی و عظمت صفات الهی، نشانه کثرت در وحدت و وحدت در اصل کثرت، آسمان (خیمه جهان)، درخت (تاج سبز) و کعبه را تجلی می دهد (شکل ۸ و ۹).

شکل ۸- گنبد شیخ لطف الله، اصفهان، ایران در دوره صفویه (ماخذ: Ghasemzadeh; 2013)

شکل ۹- پلان گنبد شیخ لطف الله، اصفهان، ایران در دوره صفویه (ماخذ: Haideh; 1999)

۴-۶- شمسه (خورشید)

تصویر نمادین شمسه (خورشید) چنان که در بسیاری از دوره‌های تاریخی مشاهده شده است، در هنر ایرانی جایگاه قابل توجهی دارد. این علامت دارای معانی نمادین بسیاری است. قبل از اسلام، خورشید حفره‌ای بود که نور الهی از آن به جهان^{۱۸} می‌ریخت. خورشید در نماد اهورام زاده (یا فروهر) بین دو بال که در امتداد یکدیگر کشیده شده بودند قرار داشت. قرص خورشیدی با دو بال نیز در بالای ستون‌ها و دیوارهای سنگی به تصویر کشیده شده بود که از آسمان محافظت می‌کرد و آن را از زمین جدا می‌کرد (Burckhardt; 1986).

یکی از ویژگی‌های هنر اسلامی نمادگرایی یا مدون و تمثیل است که تقریباً در بیشتر هنرهای مذهبی رایج است. با توجه به این ویژگی، طبیعتی که سایه است محدودیتی ندارد، بلکه هر نمادی معنایی فراتر از این جهان دارد (Burckhardt; 1986). در همین راستا هنرمندان مسلمان در بسیاری از آثار خود با استفاده از این فرم به مفهوم کثرت در وحدت و وحدت در کثرت اشاره کردند. نقوش در معماری اسلامی به ویژه در نمای مساجد کاربرد وسیعی دارد، زیرا تجسم و مجسمه‌سازی و تصویرسازی موجودات زنده برای مبارزه با بت پرستی به کلی ممنوع بوده است. نور و ذات حقیقی خدا و یگانگی او، در برخی از آثار هنری اسلامی نیز از شمسه به عنوان نمادی برای پیامبر استفاده شده و به وحدت اشاره می‌کند (Bolkhari; 2008). از آنجایی که برای سقسطائیان اعتبارات سبکی برای برجستگی حقیقت است، این حقیقت فی نفسه است؛ بنابراین نقش ستاره و خورشید در این مجموعه می‌تواند استعاره‌ای از نور الهی باشد که اساس حکمت و معرفت مشرق زمین است.

۵-۶- معماری مقدس و ماورایی

هنر مقدس باور به جهان دیگر و نشان دادن مفاهیم عمیق آن را از طریق هنر انتزاعی ممکن می‌سازد. این مسئله انسان را از حوزه آگاهی به دنیای ناخودآگاه منتقل می‌کند و به او شهود زمانی - مکانی آزاد می‌دهد. از طریق معماری، کمال و برجستگی انسان به عنوان فضای سکونت و تجلی این هنر ممکن می‌شود. هنر مقدس بیانی استعاری و دیالکتیکی اسطوره‌ای از فیزیک و متافیزیک^{۱۹} به شکلی ظریف در معماری است (Bolkhari; 2008). وی در گفت‌وگو با استاد مهرداد میلانی به دو ویژگی هنر معماری اشاره کرد: یکی آفرینش و دو ویژگی خلاقیت. اگر هم آفرینش و هم خلاقیت مقدس باشد، هنر مقدس می‌شود. معمار در کنار خلاقیت در معماری، هنگام ساخت کار خود را به یاد خدا نیز می‌اندازد و گاهی در حین ساخت و پس از ساخت، مشاهده کار ما را به یاد مخلوق خود می‌اندازد (Fazeli; 2008).

بیش از هر چیز دیگری، هنر مقدس را می‌توان در معماری مسجد مشاهده کرد. به دلیل خاصیت مقدس و واحدی که دارد، انسان را با رؤیای ابدی خود مرتبط با هبوط او از بهشت به زمین پیوند می‌دهد (شکل ۱۰).

شکل ۱۰- مسجد امام، اصفهان، ایران در دوره صفویه (ماخذ: Dold-Samplonius; 2005)

Sanctum به معنای پاکی و مقدس به معنای نیکوکار و صالح و همچنین به معنای مکان پاک و پاک است و همه پاک محسوب می‌شوند. فضای مقدس جایی است که ارتباط بین دنیای ما و جهان دیگر، جهان بالا و جهان زیرین، جهان خدایان و جهان مردگان ممکن می‌شود. از آنجایی که از ابتدا تصویر سه منطقه کیهانی آسمان^{۲۰}، زمین، زیر زمین در ذهن انسان خطور کرده است (Fazeli; 2008)، بنابراین پذیرفته است که ارتباط بین آن‌ها به دلیل عدم ارتباط آن‌ها غیرممکن است. از نظر بورکهارت هنر مقدس حکایت از اسرار الهی دارد و خلقت الهی را از طریق رموزها و کنایه‌ها منعکس می‌کند. از این رو، مفهوم دینی^{۲۱} که پردازش واقع‌گرایانه را می‌طلبد، مانند هنر رنسانس^{۲۲}، نمی‌توان آن را هنری مقدس و الهیاتی نامید، زیرا فاقد کدگذاری و خاص است. کنایه‌هایی که به هنر دینی معنا می‌بخشد. در واقع هنر دینی تجربه‌ای زیباشناختی^{۲۳} از امر متعالی و قدسی است که از ماورای جهان^{۲۴} مادی و مادی ساطع می‌شود.

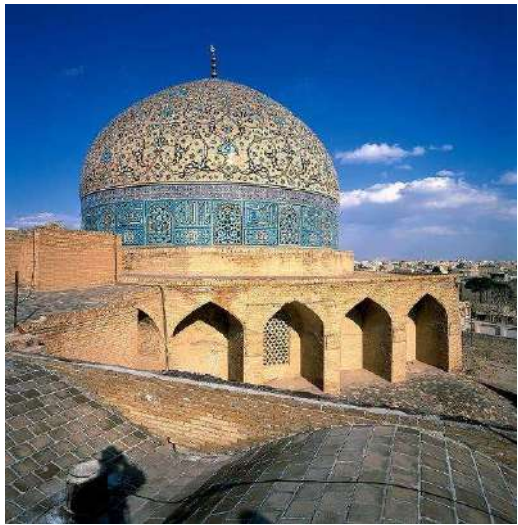
۷- تحلیل یافته‌ها

۷-۱- معماری مقدس (قدسی) و استعلایی

هنر مقدس (قدسی) مستلزم اعمال و آداب عبادی و آئینی و جوانب علمی و اجرایی راه‌های متحقق شدن به حقایق معنوی در آغوش سنت است. هنری که در آن عالم محسوس بازتاب عالم معنوی است، آن هم نه به خاطر شکل‌های شمایل نگارانه، بلکه به واسطه هندسه و وزن، به واسطه اسلیمی‌ها و خوشنویسی که مستقیماً عوالم علوی و در نهایت حقیقت متعالی وحدت الهی را منعکس می‌سازد. به این دلیل آنکه هنر مقدس بازتاب واقعیات ماورایی عالم صورت است که همه ریشه و اصل آسمانی دارند، زبان از وصف آن عاجز است و به همین دلیل به زبان تمثیل بیان می‌شود رمز فقط عبارتی قراردادی نیست، بلکه مطابق یک قانون هستی صورت نوعی یا رب‌النوع خود را متظاهر می‌کند مانند تزئینات در مساجد دوره اسلامی و حرکت‌هایی که در مقرنس‌ها و مشبک‌ها وجود داشته؛ همه اشاره به رمزی دارد و در اعلاترین اشکال رمزی در بناهای مذهبی مانند مساجد به کار رفته است.

در جدول شماره ۴ برخی از عناصر کالبدی مساجد در دوره‌های مختلف به صورت معنایی مورد بررسی قرار گرفته است که با تامل در آن می‌توان تأثیرات عمیق رمزپردازی هر دوره را از نظر تأثیر هنرهای مقدس (قدسی) و معنوی در کالبد بنا درک کرد:

جدول ۴- بررسی و بازخوانی هنر مقدس (قدسی) در عناصر کالبدی مساجد دوره اسلامی (ماخذ: نگارندگان)

عناصر	تصاویر	رمزپردازی مقدس در معماری شکوهمند ایرانی - اسلامی
شکل ظاهری گنبد به عنوان رمزی از عالم معنوی همواره در گشته و به اشکال گوناگون در تمدن‌ها وجود داشته است. گنبد به عنوان نمادی از کره سماوی که روی سطح چهارضلعی قرار می‌گیرد از دو زاویه دید درون و بیرون دارای مفاهیم است که در هر دو حالت یکسان است و این اصل وحدت نامیده می‌شود به عبارت دیگر؛ از دید بیرون حالت گنبد یادآور بصیرت الهی و رو به سوی حقیقت است که همیشه آگاه و ناظر بر تمامی مخلوقات خویش است و از جهتی دیگر بندگان او زیر گنبدی و در نمای داخلی آن قرار می‌گیرند که از دید داخلی همراه با آرایه‌ها و رنگ‌های معماری اسلامی حرکت به سمت مرکز گنبد را یادآوری می‌کند و این ترکیب و تکامل معانی همان اصل جاویدان خلقت یعنی «وحدت» است.	تزئینات نفیس و معماری گنبد مقدس (قدسی) مسجد جامع یزد، ایران (ماخذ: نگارندگان)	گنبد
اساس و اجرای گنبد زمینه‌ای از مقطع زیرین تا تارک گنبد، حرکت ذاتی و معنوی، بندگی انسان مخلص را به سوی حضرت حق و پرستش الهی می‌رساند. به گفته نصر: شکل گنبد کنایه از جمال و مناره نیز نماد جلال الهی است چرا که قوس ایرانی به سوی بالا حرکت دارد و به سمت آسمان و امر تعالی شعله می‌کشد همچنین گنبد درعین حال که سقفی است که فضای درون را از گرما و سرما حفظ می‌کند، نماد گنبد آسمان و مرکز آن و نماد محور جهان هست که تمام مراتب وجود را در عالم هستی با پروردگار یکتا مربوط می‌سازد.	تزئینات نفیس و معماری گنبد مقدس (قدسی) مسجد شیخ لطف الله اصفهان، ایران (ماخذ: نگارندگان)	

۲-۷- تجلی هنرهای مقدس در مساجد اسلامی

از منظر جهان بینی مقدس (قدسی)، در هر چیزی معنایی نهان و مستتر است و مکمل هر صورت خارجی، واقعیتی است که ذات نهانی و درونی آن را شکل می‌دهد و جنبه‌ای کیفی است. مسجد از آن خداست و به مثابه نمادی آشکار از زحمت الهی‌اش و زبانی نمادین از انگاره‌های معنوی و مذهبی مطرح است.

مساجد اسلامی گذشته از حیث رمزپردازی و ارتباط با عالم حقیقت؛ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. اجزای مختلف مسجد در عین حالی که با یکدیگر در ارتباط معنی‌دار بوده و دارای نظم منطقی می‌باشند خود در مجموعه‌ای بزرگ‌تر دارای سلسله مراتب و نظم کلی به عنوان یک مجموعه واحد نیز هستند. در معماری مساجد قاعده و طرح زیرین بنا، شکلی چهارگوش دارد که متضمن تصور استحکام، استقرار و ایستایی بوده و نمود زمین است که در بالا به شکل مدور گنبد منتهی می‌شود که دایره بوده و نماد آسمان و قداست و عوالم متعال است.

۳-۷- معماری ایرانی - اسلامی

معماری ایران که یکی از غنی‌ترین نمونه‌های معماری بومی با دستاوردهای فرمی و نیارشی قابل ذکر در جهان است، در گذر از دوران اسلامی به یکی از نمونه‌های موفق معماری مفهومی، معناگرا و عرفانی بدل شد در عین حال تأثیر کالبد و فرم معماری به عنوان ظرف مکانی که معلولی از فرهنگ جامعه است در بازنمایی این مفاهیم و معانی تأثیر بسزایی دارد. از ویژگی‌های مهم معماری اسلامی، تزئینات آن است؛ اما نقوش تزئینی به کار گرفته شده در معماری اسلامی بیشتر حالت انتزاعی به خود گرفته‌اند؛ به بیان دیگر به صورت رمزپردازی با مخاطبین به صحبت می‌نشیند. از ویژگی‌های بارز معماری اسلامی آن است که توحید را در خود می‌پروراند. زیرا در حکمت اسلامی همه هستی به یک مبدأ واحد که همان حقیقت است بر می‌گردد. در دوران گذشته بخصوص دوران صفویه که تفکر شیعی در جامعه حضوری پررنگ یافت؛ به تاسی از اشرافی و بینش عرفانی همه گونه‌های هنر ایرانی متأثر شدند و معماری این دوران با تفکران ارزشمند شیعی شکل گرفته است. هنر و معماری ایرانی اسلامی این دوران، جلوه‌های نمادین از حرکت کثرت جهان بیرون به وحدت در حضور خداوند خود می‌نماید که به خوبی در نظریات ملاصدرا قابل پیگیری است.

۴-۷- هنر مقدس (قدسی)

هنر مقدس در قلب هنر سنتی نهفته است و مستقیماً با حقیقت و رمز پردازی الهی سرو کار دارد. هنر قدسی مستلزم اعمال و آداب عبادی و آیینی و جوانب علمی و اجرایی راه‌های متحقق شدن به حقایق معنوی در آغوش سنت است. در معماری قدسی، هنر قدسی نقش اساسی ایفا می‌نماید و کالبد معماری را با ذات نهانی پیوند می‌دهد. از منظر جهان‌بینی قدسی، در هر چیزی معنایی نهان و مستتر است و مکمل هر صورت خارجی واقعیتی است که ذات نهانی و درونی آن را شکل می‌دهد و جنبه‌ای کیفی است بر این اساس معماری اسلامی همواره می‌کوشد با کمک هنرهای قدسی به کشف راز و رمزهای نهانی و با بهره‌گیری از بیان نمادین و رمزگونه با دنیای حقیقی ارتباط برقرار نماید؛ برخی ارزش‌های کلی که با بهره‌گیری از آن به این امر مقدس دست یافته‌اند؛ به صورت مختصر بیان شده است:

- ✓ نظام طبیعت و الهام از آن
- ✓ وجود و یگانگی (حضور حقیقت در کالبد معماری)
- ✓ اشکال هندسی با زبان نمادین
- ✓ ابداع و نوآوری

۵-۷- هنر اسلامی

هنر اسلامی مکاشفه‌ای است از صور گوناگون هستی تا (حقیقت این صور) را در قالب کلام، موسیقی، تصویر، حجم و معماری به تجسم و نمایش گذارد و در روند این مکاشفه، حیات فردی و جمعی انسانی را برتر آورد تا آن حد که به غربت انسان پایان بخشد و قرب به آن یگانه برتر را میسر سازد. هنر اسلامی، برگرفته از دستورات دینی و کتاب مقدس قرآن بدست آمده است. مبنای اصلی این تفکر اعتقاد به کامل بودن قرآن است و می‌گویند: انسان تمام نیازهای خود را می‌تواند در قرآن بیابد چنانچه کارل جی دوری، می‌گوید (هنر اسلامی در زمینه‌های گوناگون، دارای پایگاهی والا و چشمگیر بوده و منشاء فعالیت مسلمان در جهان است و مایه ربط هنرمند با هنرش اصولاً توحید می‌باشد و هنرمند مسلمان تنها از یک منبع گرانقدر بهره می‌گیرد و آن قرآن). به اعتقاد بورکهاث هنر دینی پیوندی دو سویه بین دو جهان مادی (زمین) و غیرمادی (آسمان) برقرار می‌کند. بورکهاث با تدوین مبانی هنر مقدس و انطباق آن به حقیقت روحانی‌ای که از آن نشئت گرفته توجه کرده و با تأکید به رابطه سنت و هنر مقدس، سنت را واجد قوه‌ای سری می‌بیند که بر هنر هر تمدنی حتی صنایع و حرفه‌هایی که خصیصه قدسی ندارند اثر می‌گذارد.

۸- زیر نویس

1. Architecture
2. Historical
3. Art
4. Identity
5. Human
6. Kamal
7. Humanity
8. Faith
9. Unity
10. Level
11. Patterns
12. Thought
13. Fiber
14. Mosque

15. Painting
16. Gonbad
17. Creations
18. World
19. Metaphysics
20. Sky
21. Religious
22. Renaissance
23. Aesthetic
24. World

۹- نتیجه گیری

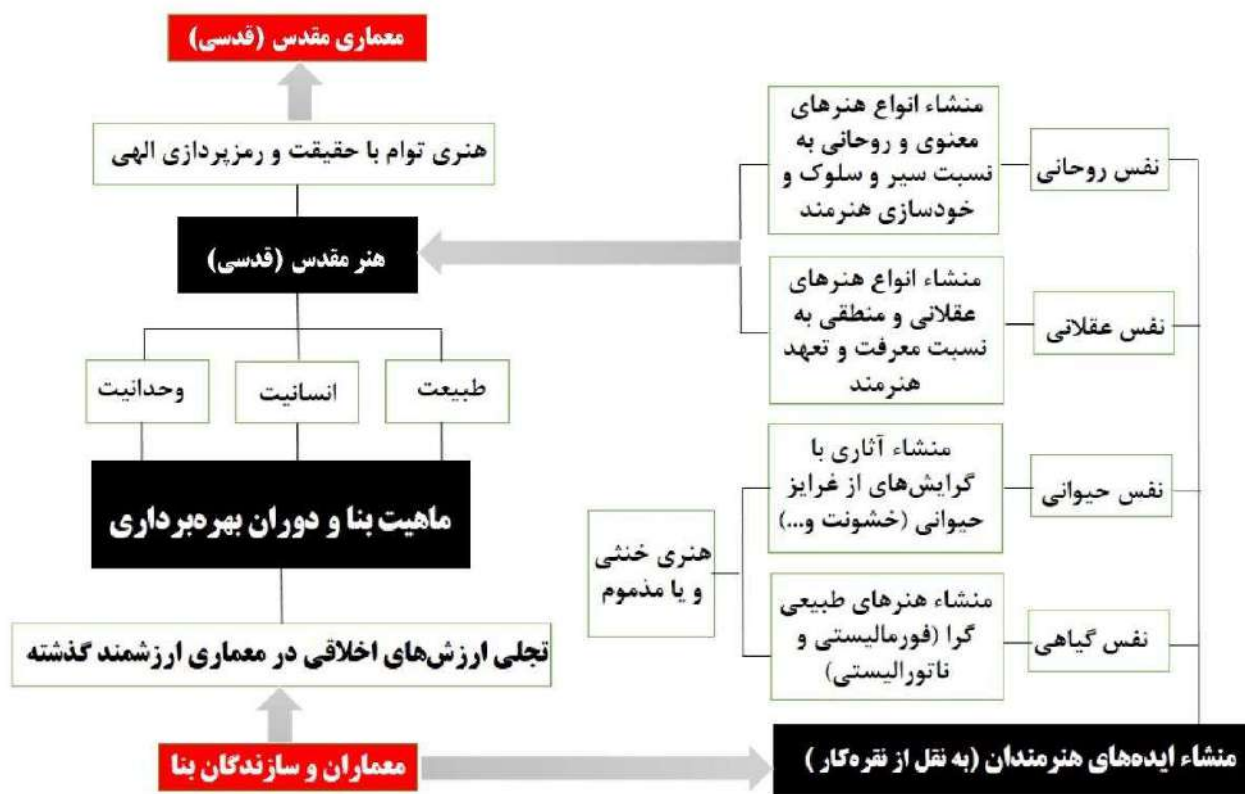
با توجه به نکات ارائه شده می‌توان گفت که معماری معاصر نیازمند توجه ویژه معماران به موضوع هنر در ساخت‌وسازها است. امروزه ساختمان‌ها بدون هنر هویت و ارزش خود را از دست داده و به موجوداتی بی روح تبدیل خواهند شد. وجود هنر در معماری (با توجه به تاریخ معماری ایرانی-اسلامی) جای ارزش‌ها را می‌گیرد و به معماری هویتی مستقل و ارزشمند می‌بخشد. اگر معماران و دانشجویان این رشته به بعد هنری بناها توجه کنند، هویت اسلامی - ایرانی به ساخت‌وسازهای معاصر باز می‌گردد و بحران هویت در دنیای مدرن دور می‌شود. حیف است این همه ارزش را داشته باشیم و بی ارزش را جایگزین کنیم. فعالیت‌های زیر برای بهبود زیبایی در معماری پیشنهاد می‌شود:

- توجه ویژه به تشابه و هماهنگی تزیینات و معماری ساختمان. زینت‌ها و اصول باید مکمل یکدیگر باشند.
- با توجه به ارزش‌ها و مفاهیم نهفته در فرم‌ها و همچنین تأثیر آن‌ها بر فضای معماری، هر فرمی باید با توجه به معنای مورد نیاز فضاها انتخاب شود.

اهمیت دادن و ارائه تعریف مناسب از موضوع معماری، استخراج هدفمند و صحیح نیازهای فضایی. در واقع باید در نظر بگیریم که سوژه از ما چه انتظاری دارد و ما از فضا چه انتظاری داریم.

خوشبختی آن است که بدانیم کارهایی که انجام می‌دهیم یک معنا و مفهوم جاودانی دارد و هنر قدسی از این دست کارهاست که حس لذت بخش خوشبختی را به هنرمند خود می‌دهد. هنر اسلامی هدف و وظیفه خود را در مقام حامی و پشتیبان وحی قرآن برای دستیابی به غایتی که اسلام به واسطه آن الهام شده است تحقق می‌بخشد.

اندیشمندان و پژوهشگران معناگرا که بعضی از آن‌ها وابسته به جریان سنت‌گرا هستند عقیده دارند که هنر و معماری اسلامی بر حقیقتی که فراتر از زمان و مکان است دلالت دارد و نمی‌توان تنها به صرف بررسی و مطالعات تاریخی به حقیقت هنر و معماری اسلامی دست یافت. پس می‌توان گفت متفکرین این دیدگاه (بورکھات، نصر و ...) برای هنر و معماری اسلامی هویتی عرفانی و معناگرا قائل بودند و شیوه بیان را در هنر و معماری اسلامی نمادین رازگونه می‌دانستند. به اعتقاد معناگرایان بیان نمادین و تمثیلی در درون و ذات هنر و معماری اسلامی و هر هنر مقدس دیگری، جز طبیعت آن‌ها به حساب می‌آید. بورکھات که از معناگرایان برجسته و وابسته به جریان سنت‌گرایی می‌باشد بینا می‌دارد که هنری را می‌توان قدسی دانست که بازگوکننده راز و رمزهای الهی و بازتاب رمزگونه و تمثیلی صنع الهی باشد. به اعتقاد او راز و رمز از نوعی معرفت و بینش عمیق سرچشمه می‌گیرد و براساس آفرینش و وحی الهی نگاه معنوی و روحانی به جهان و به اشراف مخلوقات، انسان یا تفسیر باطنی از آن‌هاست. از منظر استاد حسین زمرشیدی نمادپردازی راه به جهان نامتناهی دارد و انسان را به همان مسیر هدایت می‌کند. او زیباترین و برترین ظهور و تجلی نمادگرایی و تمثیل را در هنرهای تجسمی و به ویژه در معماری می‌داند. سید حسین نصر را مهم‌ترین هنر اسلامی دانست و بر اساس تعبیر خود از جهان‌شناسی اسلامی بارها به تأویل و تفسیر معماری اسلامی دست زد. در نمودار شماره ۲ به بیان مفهومی اخلاق توأم با معنویت و هنر روحانی جهت رسیدن به معماری مقدس (قدسی) پرداخته شده است:

نمودار ۲- اخلاق و هنر لازمه درک معماری اسلامی
(طرح و ترسیم: نگارندگان)

معماری و هنر اسلامی به پیروی از قرآن با دید الهی و معنوی همه چیز را زینت می‌داند تا این شرافت بخشی به ماده را تکمیل کند:
«أَنَا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا»
در حقیقت آنچه را که بر زمین است زیور برای آن قرار دادیم.

۱۰- قدردانی

تقدیم به پدر بزرگوار و مادر مهربانم
آن دو فرشته‌ای که از خواسته‌هایشان گذشتند، سختی‌ها را به جان خریدند و خود را سپر بلای مشکلات و ناملایمات کردند تا من به جایگاهی که اکنون در آن ایستاده‌ام برسم.

۱۱- مراجع

- ۱- بلخاری قهی، حسن، (۱۳۸۸)، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- ۲- بمانیان، محمدرضا، (۱۳۸۷)، پدیدارشناسی مکان، تهران: سازمان شهرداری ها و دهیاری های کشور.
- ۳- پوپ، ارتور اپهام، (۱۳۷۰)، معماری ایران، ترجمه: غلامحسین صدقی افشار، تهران: فرهنگستان.
- ۴- عمید، حسن، (۱۳۹۲)، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۵- قیومی بیدهدی، مهرداد، (۱۳۹۰)، گفتارهایی در مبانی و تاریخ معماری و هنر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۶- مطهری الهامی، مجتبی، (۱۳۸۴)، هنر دینی در آراء بورکهارت، فصلنامه فرهنگستان هنر، (خیال ۱۶).
- ۷- نصر، حسین، (۱۳۸۹)، هنر و معنویت اسلامی، تهران: انتشارات حکمت.
- 8- Ackan, E. (2014). Postcolonial Theories in Architecture. A Critical History of Contemporary Architecture (1960-2010), 119-140.
- 9- Ardalan, Nader, Bakhtiar, Jale, 2002, union sense, mystical tradition in Iran architecture, translated by Hamid Shahrokh, Isfahan, Pub.Khak.

- 10- Braga, V. (2016). Owen Jones and the Oriental Perspective. The Myth of the Orient. Architecture and Ornament in the Age of Orientalism, edited by Francine Giese and Ariane Varela Braga, 149-164.
- 11- Burckhardt, T. (1986). Islamic art, language and expression (1 st ed.). Trans. by M. Rajabnia. Tehran: Soroush.
- 12- Bolkhari, H. (2008). Basics of philosophy of art. Tehran: Sure Mehr, (pp. 17).
- 13- Bemanian, M., Poorjafar, M., Ahmadi, F., & Sadeqi, A. (2010). A review on the spiritual identity and sacred elements in the Shiite mosques. Journal of Shiite Research, 31.
- 14- Cooper, J.C, 2002, traditional symbols pictorial culture, translated by Malihe Karbasian, Tehran pub.Farshad.
- 15- Dold-Samplonius, Y., Harmsen, S.L. (2005), The Muqarnas plate found at Takht-i Sulayman: a new interpretation. Muqarnas, JSTOR, Vol. 22, pp.85-94.
- 16- Jafari, [Allahmeh] M.T. (1990). Beauty and art in Islam, Tehran: Office of religious art studies (pp. 13-16).
- 17- Jones, F. Bedford (1856), The Grammar of Ornament, Day and Son, London.
- 18- Khazaiee, M. (2001). The sign of Imam Ali's lion, Monthly Book Art. 31-32, April and June, (pp. 37-39).
- 19- Read, H. (1972). The meaning of art (Trans.) by N.Dariabandari, Tehran: Pocket books, p2.
- 20- Etikan Sema (2011), The Principles of Ornament in Islamic art and effects of these Principles on the Turkish Carpet Art, Religion and Science Publications, Vol. 3(2), PP. 87-95.
- 21- Fazeli, N. (2008). Mosques and modernity: an analytical sociological review to the mosque discourses in Iran. The Journal of Humanities and Social Sciences.
- 22- Farshid, N. F., A. f. R., & Aiatollahi, H. (2009). Semiotics of carpet: The reflection of mosque architecture in the carpet design. Journal of Scientific Association of Iranian Carpet, 14.
- 23- Flour, I. (2014). Getty Research Journal. "Orientalism and the Reality Effect: Angkor at the Universal Expositions, 1867-1937", 63-82.
- 24- Ghasemzadeh Behnam, Fathebaghali Atefeh (2013), Symbols and Signs in Islamic Architecture, European Review of Artistic Studies, vol. 4 (3), pp. 62-78.
- 25- Hossein Nasr Seyyed. (1968), Science; Civilization, Islamic; Science, Medieval; History; Islamic Empire, Cambridge: Harvard University Press.
- 26- Haideh Moghissi (1999), Feminism and Islamic Fundamentalism: the limits of postmodern analysis, Zed Books Ltd, London, UK. & NY, USA, pp.32.
- 27- Kazempoor, Z., & Akbari, A. (2013). The reappearance of dome in Iranian architecture after Islam and the emanation of mystical beliefs and concepts in it. Paper presented at The international conference of civil engineering, sustainable development, and architecture. Tabriz: Iran.
- 28- Mohamadian, M. S. (2007). The hierarchy of intimacy in the Iranian mosques. The Journal of Fine Arts, 29, 59-68.
- 29- Nadimi, H. (1999). The truth of form, collection of essays in the 2nd congress of architecture and urban planning history in Iran. Tehran: National Cultural heritage organization.
- 30- Nazif, H. (2013). The resistance of Iranian organs in transition from Islamic period. The Journal of Art and Architecture of Bagh-Nazar. No. 24.
- 31- Nasr, Seyyed Hossein, 2011, Islamic art and spirituality, translated by Rahim Qasemian, Tehran pub.Hekmat.
- 32- Qayoomi Bid-hendi, Mehrdad, 2012, some words on art and architecture history bases, Tehran Scientific and cultural publication.
- 33- Roose Eric (2009), The architectural representation of Islam, ISIM/Amsterdam University Press, Amsterdam.